

Пламен Павлов

ВЕКЪТ НА ЦАР САМУИЛ

София, 2014

За корицата е използван идеен проект за паметник на цар Самуил (автор Александър Хайтов). Проектът е спечелил конкурса за паметник на владетеля в София, организиран от фондация „Българска памет“ (председател д-р Милен Врабевски).

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното писмено съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

В книгата са използвани фотографии на:
Пл. Павлов, К. Чакъров и Н. Хрисимов.

© Пламен Павлов, автор, 2014

© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-502-7

ПЛАМЕН
ПАВЛОВ

ВЕКЪТ
НА ЦАР
САМУИЛ

Съдържание

Предговор.....	7

Глава I

Години на мир и „ратни бедн“ (927–971).....	11
Цар Петър (927–969). „Дългият мир“ с Византия	11
Унгарските набези и балканската политика на България	23
Промяната в отношенията с Византия и агресията на киевския княз Святослав	27
Цар Борис II в сянката на руската и византийската хегемония	37
Обществен и културен живот	53
Извори и изследвания	59

Глава II

„Оня прочут Самуил...“	71
Комитопулите начело на българската държава	71
Затишие пред бурята. Българските земи в периода 971–976 г.	83
„Въстанието...“ Българските действия в периода 976–986 г.	94
„Дунав грабна короната на Рим...“	112
Развитието на конфликта през деветдесетте години на X век.....	124
Византийската контраофанзива след 1000 година	138
Подчиняването на Дукия и сръбските земи.....	150

Катастрофата при Ключ и смъртта на цар Самуил.....	153
Извори и изследвания.....	161

Глава III

Залезът на Първото българско царство (1015–1018) 175

Цар Гаврил Радомир (1014–1015) –	
цената на личните и на бащините грешки.....	176
„Прокълнатият“ Иван Владислав	184
Владимировият кръст	191
Събитията през 1017–1018 г.	194
Пресиан II и гибелта на царството.....	199
Финалните акорди на българската епопея	214
Общество и култура	218
Извори и изследвания.....	222

Вместо заключение 229

Предговор

На 6 октомври 2014 г. се изпълва цяло хилядолетие от смъртта на една от най-ярките личности в нашата история. Величавият и трагичен образ на цар Самуил трайно е заел своето съкровено място в съзнанието на поколения българи. Не можем да подминем безучастно и без обяснимо вълнение станалото през толкова далечната 1014 г., когато сърцето на каления в кървави битки воин не издържа гледката на безкрайната върволица от ослепени войници. Човекът, който в духа на обичайните за Средновековието сурови нрави не се е поколебал да екзекутира дори собствения си брат Арон с почти цялото му семейство, пада покосен „от жалост...“ – жалост към погубените човешки съдби, към тогавашна България, над която тегне сянката на чуждото завоевание.

Продължилата пет десетилетия безпримерна борба на българите за опазване на държавната независимост оставя трайни следи в историческата памет. Превратностите на времето са пощадили ограничен брой български паметници, като най-близък по време е надгробният надпис, поставен от Самуил в църквата в с. Герман (част от агломерацията на средновековния град Преспа) в памет на неговите баща, майка и най-голям брат – комит Никола, Рипсимия и Давид. Особено знаков е Битолският надпис на цар Иван Владислав, а далечен отглас за епохата откриваме в надгробната плоча на неговия син и наследник Пресиан II в Михаловце (днес в Източна Словакия), където мимолетно преминалият през историята владетел умира в изгнание през 1060/1061 г. В „Българския апокрифен летопис“ Самуил и Роман са от едно

„царско коляно“ (Крумовата династия), а Комитопулите са представени като синове на „вдовица пророчица“... Цар Самуил и неговият род присъстват в Синодика на Търновската патриаршия (т.нар. Борилов Синодик от XIII в.), в българските преводи и добавки към византийските хроники... В писмата си до папа Инокентий III цар Калоян се позовава на „книгите и законниците на нашите стари царе... и прародители... Симеон, Петър и Самуил“, които за съжаление не са достигнали до нас.

Борбите между българи и ромеи и техните герои (на първо място цар Самуил) съвсем разбираемо намират силно отражение в съчиненията на византийските автори: Лъв Дякон, Йоан Геометър, Йоан Скилица, Йоан Зонара, Константин Манаси, Йоан Ставракий, по-късни хронисти, автори на житийни и други произведения. Силен е отзвукът в околните страни и още по-далече, за което свидетелстват арменският хронист Степан Таронски Асохик, арабинът християнин Яхйя Антиохийски и по-късния ал – Макин, т.нар. Дуклянски презвитер от гр. Бар (Дукля, дн. Черна гора), няколко италиански хроники. Отглас от събитията има в унгарските и германските анали, в други западни и източни извори, а във френския епос „Песен за Роланд“ (XI в.) българите са наречени „народът на Самуил“!

Името и делата на великия владетел, воин и мъченик за българската независимост будят надеждите за отхвърляне на „ромейския ярем“ във големите въстания на Петър Делян и Георги Войтех, а споменът за Самуиловата епоха и независимото Българско царство е мерило за първите Асеневци. Цар Калоян (1197–1207) заявява, че мъсти за престъпленията на Василий Българоубиец и е хулен от византийска страна като „Ромеоубиец“... Самуил намира своето достойно място в българската възрожденска култура, в творбите на Паисий Хилендарски и неговите последователи, в школските учебници, в новата ни литература, включително в творчеството на Иван Вазов, Пенчо Славейков, Атанас Далчев, Антон Дончев, други поети и писатели. Най-мощната творба на тази тема обаче е създадена от Димитър Талев, роден в стария български град Прилеп. Неговият роман – трилогия „Самуил, цар български“, издаден за първи път

през 1958–1960 г., се превръща в една от най-популярните книги на съвременната българска белетристика. Цар Самуил и неговите съратници са знакова тема за българската живопис и скулптура, доказана от творби на Любомир Далчев, Светлин Русев, Борис Гондов, Александър Хайтов... Тема, която е близка за творците на българското музикално изкуство, телевизионна и кинодокументалистика.

Преклонението пред цар Самуил и неговите съратници за нас, българите, е традиционна ценност, нещо повече – част от нашата национална идентичност, дори и да не го съзнаваме... Животът и делата на великия владетел отдавна привличат вниманието на български и чуждестранни историци, а за осветляването на онази епоха, изпълнена с необикновена динамика, славни победи и тежки загуби, най-сериозни са приносите на авторитетни учени като Константин Иречек, Васил Златарски, Иван Снегаров, Иван Дуйчев, Йордан Заимов, Василка Тъпкова-Заимова, Васил Гюзелев, Иван Божилов и др. Епохата на Самуил, особено грандиозният двубой между българския цар и византийския император Василий II, привлича интереса и на редица балкански, западноевропейски и руски византолози и специалисти по средновековна история. В последните два десетина години се появиха нови съдържателни изследвания, сред които се открояват книгите на сръбския учен Сърджан Пириватрич, на българския историк Георги Николов, както и мащабното, сполучливо обобщение на тази необятна тема, дело на Антон Съботинов.

Скромната книга, която вече е в ръцете на читателя, е без претенции за изчерпателност и право на „истина от последна инстанция“ – напротив, нашата цел е да припомним най-важните акценти на епохата, нейните признати, но и забравени герои и събития; естествено, и да бъдат изложени вижданията на автори по отношение на някои неясни и спорни въпроси. „Векът на цар Самуил“ е заглавие, избрано след известни колебания, заимствано от една дискусия на инициативния комитет от учени, оглавен от акад. Васил Гюзелев, в усилията на академичната общност за достойно отбелязване на знаковата годишнина

от смъртта на прочутия български цар. Колкото и да е условно подобно заглавие (паралелът със „Златния век“ на цар Симеон изобщо не е случаен!), времето, белязано от ярката фигура на Самуил, наистина обема повече от век – от излизането му на политическата сцена към 969–971 г., през изпълнения с драматични събития и героика негов живот, чак до големите въстания на Петър Делян (1040–1041) и Георги Войтех (1071–1072), избухнали в името на възкресяването на Българското царство под знака на историческата памет за Самуил. Може би не е излишно да се каже, че през 2014 г. ние, българите, не отбелязваме просто хилядната годишнина от смъртта на емблематичния владетел и воин за българската кауза. По-скоро, колкото и патетично да звучи, даваме израз на своето преклонение пред Самуиловото безсмъртие! Защото един византийски автор от далечния XIII в. се е оказал изключително прав, без дори да е подозирал това – фразата му за „оня прочут Самуил, който и досега е в устата на българите...“ е напълно валидна и днес. Ако се замислим, именно в това се състои най-величавата победа на цар Самуил – не толкова и не само над неговия безпощаден противник Василий II Българоубиец, а над безразличието и забравата.

15 септември 2014 г.

Велико Търново

Глава I

Години на мир и „ратни беди“ (927–971)

Цар Петър (927–969). „Дългият мир“ с Византия

Цар Самуил и неговите братя, останали в историята с името Комитопули („синовете на комита“), се раждат в годините, когато България е управлявана от цар Петър (927–969). Техният баща Никола, един от най-могъщите български боляри, най-вероятно е бил в близки роднински отношения с владетеля. Самуил е роден най-вероятно през 40-те години на X в., а тримата му по-големи братя – в рамките на едно или две десетилетия преди това. С други думи, Давид и Мойсей, по-възрастните двама Комитопули, прекарват почти целия си живот във времето на „светия цар“, като загиват през 976 г. – едва седем години след неговата смърт и пет години след пленяването на неговия наследник Борис II! На практика военната и обществената кариера на Комитопулите, включително на самия Самуил, а и на една съществена част от техните сподвижници, започва и се развива при царуването на Петър. Тогава се формират техните характери, развиват се личностните им качества и недостатъци, светоглед, ценности... Всичко това ни задължава да се вгледаме много по-внимателно в личността на този български цар и неговата епоха, като изоставим, най-малкото като да подложим на сериозна ревизия натрупалите се предубеждения и клишета. Казаното дотук не е самоцелен опит за „нов прочит“ на познатата

ни историческа картина, а условие за по-доброто разбиране на тогавашното българско общество и държава.

На фона на категорично положителната, емоционално приповдигната позиция към делата на Комитопулите и заслуженото преклонение пред Самуил, донякъде е странно отношението на поколения историци, писатели и публицисти към цар Петър. И до днес синът на цар Симеон Велики е сред най-критично оценяваните български владетели. Управлявалият повече от четири десетилетия син на Симеон Велики е представян като главния виновник за „упадъка“ на Първото българско царство, за засилването на социалното разслоение, за катастрофата през 968–971 г. и за окончателната гибел на държавата през 1018 г. И не само Петър е причината за проникналата във Велики Преслав „византийската поквара“, която руши отвътре могъщата при неговите предци България! Обявен по презумпция за „слаб“ и „безволев“, цар Петър „не можел да бъде нито управник, нито пълководец“ (П. Мутафчиев), в него „религиозното чувство надделявало над държавническия усет...“ (В. Златарски), този български владетел е бил пригоден повече за „царството небесно“, отколкото за „земното“, при него духовенството „сполучило да разпространи нашироко между българите опасния за държавата мистицизъм...“ (Г. Баласчев) – това са само част от аргументите на видни български историци, станали своеобразна присъда над този български цар.

Образът на цар Петър I върху негов печат (средата на X в.)

Увлечени от подобни разсъждения, цитираните учени, чиито заслуги за изследването на Българското средновековие иначе

са несъмнени, сякаш забравят проявените от България изключителни съпротивителни сили в продължение на почти пет десетилетия след прословутия „упадък“ при цар Петър. Или пък твърдят, че това се е случило въпреки по презумпция „лошото наследство“ на цар Петър. Самуил и останалите ярки личности от рода на Комитопулите, боляри като Кракра, Ивац, Драгшан, Драгомъж, Николица и други личности от втората половина на X – първите десетилетия на XI в. всъщност са рожби на Петровата епоха с приписваните ѝ „пагубни влияния“ и „опасен мистицизъм“! Наивно е да се твърди, че царицата византийка Ирина и духовенството са проводници на чужди интереси, както и че всички форми на византийското влияние (идейно, културно, правно и пр.) са непременно „подмолни“ и „разрушителни“... Напротив, както е още при Борис-Михаил и Симеон Велики, в определена степен именно това „вредно“ влияние стабилизира и стимулира българската държавна система. С други думи, надали има друг български средновековен владетел, който в такава степен да е жертва на емоционално-романтичната представа за „силните“ и „слабите“ царе, на прекомерното персонифициране на процеси и събития, както и на субективните нагласи на изследователите.

Фактите показват, че при цар Петър България продължава да бъде регионална „велика сила“, с която политическите ѝ партньори е трябвало да се съобразяват. Военната мощ на страната остава на висота, което личи даже от крайно неблагоприятните събития през 967–971 г. – нито войнственият Никифор II Фока (963–969) е бил склонен да започне истинска война с България, нито успехите на Святослав Киевски са били толкова лесни и безспорни. И ако българската държава е била в такава степен „пропита от отровата на византинизма“, ако аристокрацията и народът са обхванати от „апатия и малодушие“, то е необяснимо как българите, как само западните области на същата тази държава при Самуил и наследниците му са в състояние десетилетия да удържат безпрецедентния по силата, мащабите и ожесточеността си византийски натиск. Нещо повече, да нанесат тежки удари на империята (особено след 986 г.), които Василий II компенси-

ра с „тотална война“ и невъобразима даже и за средновековните „стандарти“ жестокост.

Предпоставеното отношение към цар Петър и епохата му не е напълно преодоляно, въпреки сериозните опити за неговата реабилитация (П. Коледаров, Г. Бакалов, и др.). Този период от българското минало се нуждае от безпристрастна преоценка, без да се отива и в другата крайност – повече от ясно е, че Петър не е бил „идеален“ и безпогрешен владетел. Царят и помощниците му (включително неговият настойник и учител в „голямата политика“ Георги Сурсувул) допускат сериозни грешки, нередко действията им са колебливи, тромави, недостатъчно ефикасни. Цар Петър по принцип е лоялен съсед и избягва да използва на всяка цена вътрешните и външните затруднения на Византия в свой интерес. Този благосклонен неутралитет позволява на империята да премине в решително настъпление срещу изживяващите криза свои арабски съседи, да проведе важни реформи и да укрепи своята армия. Всичко това е ставало буквално пред погледа на цар Петър и неговите приближени. Оказва се, че съвсем не е далеч времето, когато същата тази армия трябва да бъде възпирана на българска земя. България обаче никога не се е поставяла в „доброволна“ зависимост от интересите на своята южна съседка. Страната преживява нашествията на маджарите (унгарците), „бич“ за тогавашна Европа, продължава да респектира съседите си с военната си сила и политическо влияние. Не на последно място, мощният културен процес, започнал при Борис-Михаил и добил впечатляващи резултати при Симеон Велики, продължава естествения си ход.

* * *

ИДВАНЕТО НА ПЕТЪР НА БЪЛГАРСКИЯ престол е въпрос, който крие редица неизвестни. Те не са намерили своето достатъчно убедително обяснение предвид твърде общото представяне на настъпилите във Велики Преслав промени в известните ни извори. Знае се, че първородният Симеонов син Михаил е лишен от правата си на престолонаследник и изпратен в манастир,

въпреки че остава неясно как и по какви причини става това. Обикновено се приема, че престолонаследник става вторият син, именно Петър. Две серии от печати, за които е най-правдоподобно да се приеме, че са принадлежали на двама български престолонаследници (канартикини) от първата четвърт на Х в., са свързани обаче не с Михаил и Петър, както би следвало да очакваме, а последователно с Михаил и с Йоан/Иван! Това би могло да означава, че след отстраняването на най-големия си син цар Симеон е определил за наследник именно Йоан, а не Петър. Изказано е предположение, че Петър е не втори, а трети син на Симеон Велики, което означава, че Йоан е втори син от първия брак на Симеон (П. Георгиев) – обстоятелство, което обяснява по-приемливо тази промяна.

Съществува хипотезата, че към 924–925 г. между цар Симеон и престолонаследника Михаил са възникнали разногласия във връзка с поредната ескалация на българо-византийския конфликт. Канартикинът, който би следвало да е зрял мъж на 30–40 години, е бил отстранен и изпратен в манастир. За да бъде още по-категорично гарантирана позицията на Петър, той е бил обявен за съвладетел на своя баща (Т. Тодоров), което е напълно възможно предвид аналогичната практика и в тогавашна Византия. Самият Симеон също не е бил канартикин, а е изведен от Борис-Михаил директно за владетел, по-скоро за съвладетел, тъй като старият княз, макар и монах, не се отказва от върховната власт на „от Бога архонт на българите“.

Оловните печати принадлежат на лица с имената Йоан и Михаил, към които е прибавена двойната титла „багатур канаиртихин“ (така е изписано на печата). Те са свързани с основание от Ив. Йорданов с двамата братя на цар Петър. Невъзможно е да се каже с абсолютна сигурност какво се е случило във Велики Преслав в дните около смъртта на цар Симеон Велики (27 май 927 г.). Вероятно става въпрос за „таен“ или явен държавен преврат, осъществен от Георги Сурсувул и неговата сестра, неизвестната по име тогавашна българска царица. Още при възцаряването на Петър някои държавни решения създават предпоставки за нестабилност в близка перспектива. Тъй като Петър е бил твърде

млад и е нямал деца, за негов престолонаследник е обявен Иван, което може да се тълкува и като отстъпка към оформящата се опозиция срещу Георги Сурсувул.

Със смъртта на цар Симеон въпросът за уреждането на продължителния българо-византийски двубой излиза на преден план. Умората от дългата война, растящите финансови и материални разходи, както и борбата за власт във Велики Преслав си казват думата. Както личи от преговорите с Роман Лакапин през 923 г., самият цар Симеон съвсем не е бил толкова далече от идеята за мир, а максималистичните му претенции вероятно са имали за цел постигането на възможно най-изгодни условия за българската държава.

Проблемите в царското семейство извеждат начело на държавата царския регент, близък роднина (шурей) и вероятно тогавашен кавхан Георги Сурсувул – личност, чиято роля в българския държавен живот през онези години несъмнено е изключително важна. Новата власт във Велики Преслав на първо време не променя курса към Византия. Напротив, през лятото на 927 г. в Източна Тракия започва поредната българска офанзива. Опустошени са редица византийски крепости и селища, включително град Виза. Не след дълго обаче в Константинопол пристига монахът Калокир, който носи хрисовул („златопечатно писмо“) от цар Петър до Роман Лакапин с предложения за мир и династичен брак. Според византийските хронисти Петър и Георги Сурсувул се решават на радикалната стъпка, тъй като се боят от ответен византийски поход, както и поради върлуващия в България глад, природните неблагоприятия (суша и скакалци, които унищожават реколтата), страха от агресивни действия на съседите маджари и хървати.

Липсата на преки свидетелства от времето на мирните преговори, както и наличието на определена тенденциозност в позицията на хронистите (хора от кръга на Константин VII Багренородни, един от ярките идеолози на византийската „изключителност“!), изискват по-голяма критичност към тези извори. Негативното отношение към Петровото царуване, формирано на базата на общите впечатления от развитието на Българско-

то царство през X–XI в., също трябва да бъде преодоляно. Ако се вгледаме в изворите, тезата за острите вътрешни раздори по въпроса за мира още през 927 г. не намира сигурна почва. По-детият курс е подкрепен от най-приближените хора на покойния цар – Георги Сурсувул, ичиргу-боила Мостич, калу-таркана Симеон, самписа (началника на дворцовата канцелария) Симеон, и др. Някои са от тях са близки царски роднини, а знатният българин Стефан, който играе особено важна роля в българо-византийските преговори през есента на 927 г., навярно е бил племенник на покойния цар и първи братовчед на Петър.

Редно е да се запитаме дали инициативата е наистина българска, както твърдят хронистите? По-скоро инициативата е на Византия, а Калокир е неин пратеник, натоварен с мисия в България по-рано (след Симеоновата смърт?), който този път носи дългоочаквания отговор на византийските предложения за мир. Така или иначе, за пръв път след 913 г. от Велики Преслав идват не откази и предизвикателства (вкл. българският владетел да бъде признат за ромейски василевс!), а приемлив отговор. Новата българска позиция е приета с обяснима радост от Роман Лакапин. В България са изпратени нови високопоставени дипломати, а скоро в Константинопол пристига самият Георги Сурсувул, придружаван от видни български първенци. Тази незапомнена по мащабите си дипломатическа „офанзива“ води до сключването на мирен договор, който е без точен аналог в двустранните отношения. Постигнат е т.нар. дълбок или дълъг мир (сключван по принцип за 30 години, в случая продължил четири десетилетия), скрепен с династичен брак. Империята нарушава своите вековни принципи за „блестяща изолация“, като за съпруга на чужд владетел е дадена византийска принцеса.

Георги Сурсувул и придружаващите го високопоставени българи избират за съпруга на своя владетел византийската принцеса Мария, дъщеря на Христофор, най-големия син, съимператор и потенциален наследник на Роман I Лакапин. За окончателното сключване на мира във Влахернския дворец пристига самият цар Петър, а брачната церемония е извършена лично от константинополския патриарх Стефан II в прочутата църква

„Св. Богородица при Живоносния извор“ (Пиги, дн. Балаклъ) на 8 октомври 927 г. Както пишат византийските хронисти, Мария се сдобива не само „с мъж цар“, но и с името „Ирина“ („Мир“). На един пир след сватбата българските гости изискват царският тъст Христофор (трети във византийската йерархия след Роман Лакапин и легитимния наследник Константин VII Багренородни) да бъде смятан вече за втори по ранг след своя баща. Макар външно да се противял на искането, Роман отстъпва под предлог на взаимното роднинство и приятелство. Впрочем, уж спонтанното българско настояване отговаря на интересите на Роман, който отдавна се стреми да измести Константин в полза на своята фамилия. Но и българската страна не прави това от дворцов наивитет – така българите, макар и в „роднински“ план, реално се намесват във вътрешните работи на империята (прецеденти, каквито Византия винаги се е стремяла да не допуска!); още нещо, така се повишава политическа тежест на брака, който вече визири и един бъдещ владетел. След сватбата, придружена от многобройна свита, Мария-Ирина заминава за новата си родина.

Печат на цар Петър и на царица Мария-Ирина

Византия прави една трудна, не особено желана отстъпка – Петър е признат за „василевс“, а българският духовен глава от архиепископ е прогласен за патриарх. Ако може да се говори за отказ от Симеоновата политика от страна на българския цар и неговите приближени, „омекотяването“ на политическия курс е най-вече в идейно-политически план. Да се твърди обаче, че българската страна е направила някакъв извънредно голям идеоло-

гически компромис, отказвайки се от претенциите на Симеон Велики, не е оправдано. Естествено, Византия не може да признае българския владетел за „василевс на ромеите“ или „на българите и ромеите“ (т.е. за свой император!). И надали Симеон Велики сам е вярвал в това. С други думи, Петър и сътрудниците му добиват максималното, което Византия е в състояние да стори.

С договора от 927 г. византийският „ойкуменизъм“ външно остава непокътнат, но в реален план постигнатото от българската дипломация е пробив в теорията за световно господство на „Новия Рим“. Империята признава българския цар за стоящ най-близо по ранг до „василевса на ромеите“, за заемащ по-високо място дори от западния франкски (германски) император. Византия се задължава да плаща на българския цар годишен трибут („форос“/данък), което тя прави без прекъсване до 966 г.

Признаването на българския духовен глава (според авторите на т.нар. Борилов Синодик това е Леонтий) за патриарх, макар и отстъпващ в каноничен план на своите събратя в древните патриаршии от т.нар. пентархия (Рим, Константинопол, Александрия, Антиохия и Йерусалим), няма точна аналогия в тогавашния християнски свят. Този статут още веднъж гарантира независимостта на българската църква, правото да създава свой клир, да води проповед на своя език, да изгражда собствен пантеон от светци, да бъде в пълно съзвучие с българската царска власт. Този български модел на църковна уредба се утвърждава до такава степен, че Василий II, макар да отнема патриаршеския сан на духовния глава, все пак запазва самостоятелността на българската църква в лицето на архиепископа в Охрид. Подобно на царската, и патриаршеската титла става неразделна част от българската политическа идеология. Най-яркото свидетелство са усилията на царете Калоян и Иван Асен II да възобновят именно патриаршеското достойнство на църквата – настойчивост, която дълго време не е разбираема за Римската курия предвид обичайния за средновековните европейски държави църковен порядък. Според него архиепископският сан и подчинеността на Рим или Константинопол са в реда на нещата. Признатата през 927 г. българска патриаршия по всяка вероятност има за официално

средище Дръстър, а не „новия“ град Велики Преслав. Така е отговорено на каноничното изискване патриархът да резидира в „древнопросияла“ катедра. За разлика от столицата, дунавският Дръстър (римският Дуросторум, византийският Доростол) е старо християнско огнище.

Често се твърди, че по силата на договора от 927 г. българите напускат заетите от Симеон земи след 913 г. Нещата надали стоят толкова просто. На практика цар Петър се отказва в полза на империята единствено от земи, които при неговия баща са били във военновременната зона (например Виза) и чието задържане е било проблематично. В пределите на България остават земите от Странджа през Беломорието и Южна Албания до Рас (дн. Нови Пазар, Сърбия), включително част от Солунското поле, Северен Епир, днешна Албания и Косово. С други думи, в договора от 927 г. българските интереси са били съхранени в максимална степен.

Промяната в отношенията с Византия, както се оказва, не е била приемана еднозначно от българската аристокрация. Хронистите съобщават, че скоро след сключването на мирния договор от есента на 927 г. в България се проявява т.нар. партия на Симеоновите велможи, несъгласни с политическия курс на „дълбок мир“ с Византия. Вероятно, както често става в „реалната политика“, вътрешни, групови, междуличностни вражди се обличат в радикална форма предвид конкретни политически амбиции. Външнополитическата и особено патриотичната „материя“ служи най-добре при търсенето на дивиденди за сметка на управляващите в даден исторически момент. Знаем с по-късна дата, че Петровите братя Иван и Вениамин (наричан в литературата „Боян Магьосника“) дълго време носят „българско облекло“ – своеобразна декларация на изконни български традиции.

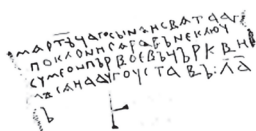
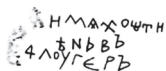
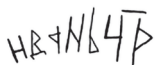
През 928 г. Иван оглавява заговор, който едва ли е обезвреден така лесно. В един надпис от скалния манастирски комплекс при Мурфатлар (дн. Басараб, Северна Добруджа) се чете името на „цар Иван“! Кой е този „цар Иван“, ако не Петровият брат? Едва ли става дума за император Йоан I Цимиски (969–976) или за „българския самодържец Йоан“ (Иван Владислав) – надписът

определено е по-ранен. Един оловен печат на Иван дава изписаната на гръцки титла „василевс“, равна на българската „цар“. Според византийските хронисти властите се разправят жестоко със заговорниците, а Иван е хвърлен в затвора и насила замонашен – моменти, които К. Попконстантинов свързва с конкретни надписи графити в манастира при с. Равна и от самия Велики Преслав. Така или иначе, обстановката е оставала достатъчно сложна, което личи от обстоятелството, че цар Петър е принуден да търси помощ от своя „дядо“ Роман Лакапин.

Византийските хронисти представят нещата по волно или неволно изопачен начин. Дошлите в помощ на цар Петър ромейски пратеници тайно (?) извеждат царския брат Иван от затвора, от Велики Преслав и въобще извън страната. В Константинопол той става обект на особени грижи – лично Роман Лакапин се застъпва пред църквата за освобождаването му от монашеския обет, жени го за знатна арменка, дава му богато имение. На сватбата кумува не кой да е, а е самият съимператор Христофор – тъстът на Петър! Да вярваме, че българските власти са можели по такъв елементарен начин „да изпуснат“ най-опасния държавен престъпник, е нелогично. Ще припомним сведенията за ефикасната българска гранична стража през онази епоха, чиято жертва през 978 г., както ще видим по-нататък, става жертва дори избягалият от византийски плен цар Борис II. По-скоро, отвеждането на Иван в Константинопол е извършено по идея на самия цар Петър – изпращането на бунтовника във византийската столица, сродяването му с византийския двор и т.н. компрометират Иван в очите на най-разпалените му привърженици. Роман Лакапин участва в тази игра, разбира се, не без умисъл, но в крайна сметка името на Иван изчезва от хрониките – свидетелство за отпадането му от „голямата политика“.

Само след две години своите претенции предявява и монахът Михаил. Сега нещата са още по-сериозни, защото някакви „българи-скити“ застават на страната на някогашния престолонаследник. Заточен в манастир нейде в днешна Македония, Михаил се опира на потомците на Куберовите българи! В хода на метежа претендентът неочаквано умира, а поддръжниците му

бягат на византийска територия. Те създават грижи на местните власти, главно в Епир. Вероятно разбунтувалата се област е включвала земи от поречието на Струма на запад, включително стария комитат с център Девол в днешна Албания. Върху заговорите от 928 и 930 г. би могло да се разсъждава още, но е неоспорим факт, че цар Петър запазва своя трон и управлява най-дълго от всички български царе.

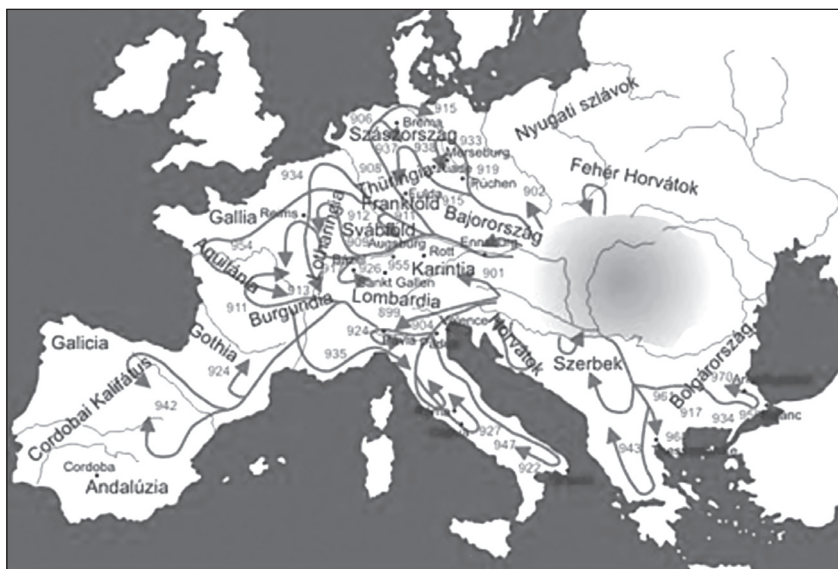
Надписи, свързани с „цар Иван“, брат на цар Петър
(по К. Попконстантинов)

По време на тези събития сръбският княз Чеслав Клонимирович успява да избяга от Велики Преслав и с византийска помощ възстановява своята държава, превърната през 924 г. в българска провинция. В науката отдавна има спор кога е станало това, тъй като Константин Багренородни поставя въстанието на Чеслав през „седмата година“. Дали обаче „броенето“ започва от идването на власт на княз Захарий (921–924) или от унижителната роля на самия Чеслав като българска марионетка, или по-скоро „примамка“ през 924 г.? Въпреки неяснотите в датировката, най-правдоподобно е въстанието на Чеслав да е било през 931 г. Двойствеността на византийската политика към България в случая е твърде показателна – запазвайки приятелството с Петър, в същото време Роман Лакапин „тайно“ подпомага сръбското въстание. Дали вината за тази загуба обаче е само на Петър? Тя все пак трябва да бъде „поделена“ с опозиционните

сили, които с действията си улесняват сърбите, принуждавайки царя и правителството му да отклоняват вниманието и силите си от външната към вътрешната политика.

Унгарските набези и балканската политика на България

ЕДИН ОТ ФАКТОРИТЕ ЗА ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯ на българската политическа и стопанска мощ през X в. е засилената военна активност на маджарите (унгарците). Нашествията на новите „хуни“, от които страда почти цяла тогавашна Европа, включително Франкската империя и Италия, са най-тежкият проблем за цар Петър. Обичайните твърдения, че царят и държавата проявяват пасивност, пораженческо поведение и незаинтересуваност нямат реални основания.

Унгарските набези в Европа през X в.

Унгарците са извънредно опасен и силен за времето си противник, намиращ се в най-динамичната фаза от развитието на едно младо, „военно“ по тип общество. В процеса на „придобиването на родината“ този все още полуномадски народ нанася унищожителен удар на силна държава като Великоморавия, тероризира своите западни съседи и т.н. България изпитва силата на унгарските удари още при цар Симеон Велики – както във войната през 894–896 г., така и при завземането на част от отвъддунавските земи в дн. Трансилвания, около 903 г. Унгарските победи над Симеон и неговите отвъддунавски управители (Салан, Глад и др.) поне отчасти обезсилват твърде тежките упреци към цар Петър. Ако се обърнем към събитията в началото на XI в., трябва да се признае, че при цар Петър България в някаква степен съхранява и може би дори възстановява част от територията си на север от Видин, Белград и Срем.

През 934 г. унгарците правят дълбок набег на Балканите, достигайки до византийската столица. Те минават през българската територия, следвайки т.нар. военен или диагонален път от римската епоха („Via Militaris“) – Белград–Ниш–Средец–Пловдив – в продължение на около шестстотин километра! Предположенията за отношението на цар Петър към тази акция са разнообразни – от допускането, че българите са безсилни да ѝ се противопоставят (П. Мутафчиев), до идеята, че на унгарските вождове и войски е даван свободен „коридор“ към Византия (В. Гюзелев, П. Коледаров, Хр. Димитров). Последната възможност приемливо се обяснява като българска реакция на византийската подкрепа за сърбите през 931 г. Вероятно по сходен начин стоят нещата и с нахлуването през 943 г., когато нашествениците достигат до Атина и Коринт. Ново унгарско проникване на византийска земя има през 948 г. След броени години новите „хуни“ претърпяват първото си голямо поражение при Лехфелд (10 август 955 г.), нанесено им от немския крал Отон I Велики (936–973), след което активността им на запад спада. Напротив, нахлуванията на Балканите се засилват, което отново е създавало грижи на цар Петър.

Промяната е отразена в масираните унгарски набези в Източна Тракия през 959–961 г., когато се стига до големи сраже-

ния с византийските войски. Не е изключено при някои от тези походи унгарците да са „прегазвали“ българските земи, да са плячкосвали и т.н., достигайки в устрема си до територията на империята. Това да е продължило близо три десетилетия обаче надали е възможно. От едно писмо на цар Петър до император Никифор II Фока разбираме, че към 963–966 г. България е била нападана от унгарците и е воювала с тях, без обаче през същите години те да са достигали византийските предели. Да се мисли, че българските власти са били абсолютно безсилни да влияят на унгарската военна активност (неизменно през българска територия!), със сигурност е неправдоподобно. Пресилено е обаче да се приеме и обратното – че между България и маджарите е съществувал неизменен съюз в продължение на тридесет години (!), който сякаш е можел да остане в тайна за империята... Явно двустранните отношения са били динамични, на „приливи“ и „отливи“, с конкретни решения при всеки възникнал повод. Подобен подход е обясним при невъзможността или нежеланието на Византия да оказва военна помощ на България, както и поради автономното поведение на отделните унгарски вождове. От друга страна, преди 966/967 г. диалогът между Велики Преслав и Константинопол продължава в духа на мирния договор от 927 г.

Управляващите среди във Велики Преслав свързват политиката към унгарците не само с Византия, но и с други традиционни за страната партньори – печенезите, Сърбия, Хърватия, дори Германия. Навярно мисията, изпратена от цар Петър при Отон I в Магдебург през 965 г. не е първият български опит за координиране на действията с немското кралство, прераснало през 962 г. в Священна Римска империя. Наред с победата си над унгарците през 955 г., Отон е имал достатъчно сложни отношения с Византия в Италия. Преки резултати от българо-германските контакти обаче не са известни. Всичко това принуждава цар Петър да търси начин за нова регламентация на отношенията със самите унгарски вождове. Това става със съюзен договор през 965/966 г., по силата на който българите пропускат унгарски отряди за набези на византийска територия. Това неминуемо влошава отношенията между двете страни.

Развитието на българо-унгарските отношения има отражение и върху тогавашна Сърбия. Българското влияние в тази съседна страна към средата на X в. е възстановено. Прави впечатление настойчивостта, с която в своя трактат „За управлението на империята“, писан около 948–952 г., ученият император Константин VII Багренородни отстоява византийските „права“ върху Сърбия. „Архонтът на Сърбия изначално (...) робски е подчинен на василевса на ромеите и никога не е бил подвластен на архонта на България...“; сърбите дават на българския владетел „дарове“, а не данъци... С тези аргументи Константин изразява тревогата си от сближението на Чеслав с цар Петър, предизвикано от засилената унгарска активност след 934 г. Пак в контекста на казаното (или на премълчаното!) от Константин VII, изглежда влиянието на Петър е проникнало и сред хърватите.

Император Константин VII Багренородни – барелеф от слонова кост

Не е изключено, както по времето на Симеон, Чеслав, който при това е българин по майка, да се е опитвал да маневрира между Византия и България. Сръбският княз разширява държавата

си, за което благосклонният неутралитет на Петър е бил много важен. В началото на петдесетте години Чеслав успява да разбие унгарския вожд Киш, но малко по-късно е победен. Князът е хвърлен с камък на шията в р. Сава, а Сърбия тръгва по пътя на упадъка. В крайна сметка, не можем да не признаем, че цар Петър не се различава принципно от своя баща Симеон Велики, въобще от традиционната българска политика в западната част на Балканите.

Анализът на изворите и археологическите данни показва, че България и през X в. запазва известни позиции в Северното Черноморие, макар и силно изместени на юг към Дунавската делта за сметка на съседните печенези. Демографската и етническата ситуация се изменят още към началото на X в., когато печенезите заемат старите поселения на унгарците. Приема се, че „отдръпването“ на българската власт на юг – югозапад е станало, волно или не, без война на Симеон и Петър с печенезите. Напротив, с малки изключения, те стават лоялни съюзници на България, което проличава в редица събития. И все пак, границата на царството не е била на самия Дунав, а северно от него – от долното течение на Днестър в посока на Дунавската делта. В земите на днешна Бесарабия (южната част на Украйна и Молдова) през X в. се наблюдава струпване на селища, открити по археологически път, които принадлежат на Първото българско царство. България запазва контрол над някои крепости, други са изоставени. Военната мощ на номадите печенези, която към средата на X в. е в своя апогей, вероятно е използвана от цар Петър и за натиск срещу унгарците и Византия.

Промяната в отношенията с Византия и агресията на киевския княз Святослав

ПРЕЗ 963 Г. УМИРА БЪЛГАРСКАТА царица Мария-Ирина, което налага препотвърждаването на договореностите между България

и Византия. Въпросът е решен в неблагоприятен план – мирът е гарантиран с присъствието на царските синове Борис и Роман в Константинопол. Надали официалната формула на станалото е „заложничество“: вероятно отиването на Борис и Роман в Константинопол е представяно като обучение, както е било някога с дядо им Симеон. По същото време във Византия настъпва сериозна вътрешнополитическа промяна – на власт идва прославеният пълководец Никифор Фока (963–969), който се жени за императрица Теофано и става регент на малолетните Василий II и Константин VIII. Никифор изразява интересите и възгледите на войнствената малоазийска аристокрация – влиятелна социална сила, която през X в. се превръща в гръбнак на армията, жънеща победи над арабските съседи на империята. Отношението към България става още по-хладно. Вероятно това е една от причините цар Петър да потърси контакти с Отон I и да сключи нов договор с унгарците.

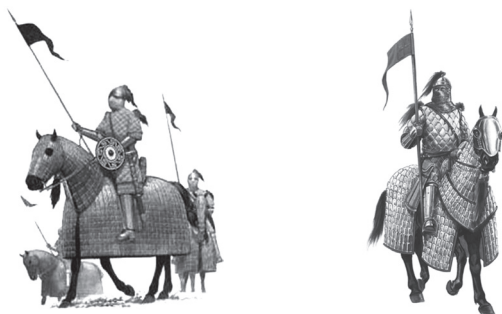
Император Никифор II Фока

Конфликтът между България и Византия на пръв поглед избухва изненадващо във време, когато и двете страни не се чувстват подготвени за прекъсване на „дълбокия мир“. През зимата на 966–967 г. в Константинопол се явяват български пратеници, които изискват от Никифор Фока „обичайния данък“. Императорът празнува голямата си победа над арабите от Тарс, настроението в двореца е приповдигнато, а българските искания изглеждат ненавременни и неуместни. Императорът воин схваща плащания четири десетилетия трибут като унижение, а и като неприкрит шантаж. Българските дипломати са изгонени със скандал, в който Никифор си позволява груби и непристойни изрази към българския народ („мръсен“, „робски“, „жалък“ и пр.) и неговия цар („облечен в кожи кожогризец“, „трижди роб“ на всесилните ромейски василевси). Руският византолог Сергей Иванов се съмнява, че опитен политик като Никифор Фока би си позволил такъв драстичен тон. Според В. Златарски с това действие цар Петър се е опитал „да се отърси от унижителното положение, в което се намирал спрямо Византия от 963 г.“, опирайки се на договора си с маджарите. Ако развием идеята на британския византолог Ст. Рънсиман, с този предизвикателен ход българският цар напомня на обзетия от източната си политика император (вкл. „кръстоносната“ му идея да освободи Йерусалим от „игото на сарацините“), че без неутралитета на България византийските успехи биха били скромни, дори невъзможни. Така или иначе, българо-византийските отношения навлизат във фазата на неприкрита вражда. След скъсването на „дълбокия мир“ се стига до пълно отваряне на „маджарския“ коридор за набези към империята – когато арабският хронист Яхйя Антиохийски споменава неизвестни по други извори български акции против Византия през 966–967 г., може би визира такива, предизвикани от цар Петър унгарски нахлувания. През 968 г. германският пратеник във Византия епископ Лиутпранд Кремонски свидетелства за удари към Солун – старият път „Виа Игнация“ на практика е неизползваем заради непрекъснатите унгарски набези.

Създал повод за война и верен на своя агресивен стил, Никифор решава да изпревари българския цар. През лятото на

967 г. византийската армия нахлува в България, завладявайки някои погранични крепости в Тракия. Обект на нахлуването е в района на граничния български вал „Еркесията“. Една голяма и продължителна война с българите е нежелана от императора, ангажиран както с арабите на изток, така и с германо-византийските противоречия в Италия. Целта е цар Петър да бъде сплашен и принуден да иска нов мир, по-благоприятен за империята. Не се споменава нищо за Борис II и Роман, но присъствието им във византийската столица няма как да не е използвано за натиск спрямо правителството във Велики Преслав. Войната има характер на военна демонстрация – дотам, че някои учени (например С. Иванов) се съмняват дали тя не е литературна измислица на Лъв Дякон...

Поход срещу България е имало и това се потвърждава от една грамота на Никифор Фока, макар и в късен препис. При своето нахлуване Никифор Фока достига до т.нар. Голям окоп (Еркесията), откъдето изпраща писмо до цар Петър с искане българите да не допускат повече унгарски нападения в ромейските предели. Българският отговор не съдържа очакваните молби за мир, а гневни упреци – според Лъв Дякон цар Петър заявява: „Когато те [унгарците] воюваха против нас, ти, извикан да ни помогнеш, не пожела. А сега, когато ние, принудени, сключихме с тях договор, ти намираш за справедливо да нарушим договора, да вдигнем оръжие против тях и да започнем война без всякакъв повод...“

Византийски тежковъоръжени конници – катафрактарии (възстановка)

Решителният тон ясно показва, че България съвсем не е слаба във военно отношение, а и цар Петър не е за подценяване... Никифор Фока, който в дългата си военна кариера се е справял с достатъчно тежки ситуации, оценява реалистично обстановката и се оттегля. Лъв Дякон оправдава решението му с трудния български терен, изпълнен с планини, гори и непроходими места – императорът „не смятал за благоразумно да поведе ромейската армия в безредие през тези опасни места, за да я предаде на българите да я изколят като добитък“. Жив е споменът за тежките поражения, търпени от българите – наред със съдбата на злополучния си съименник, загинал век и половина по-рано, Никифор положително е имал предвид и катастрофата, претърпяна от неговия чичо Лъв Фока при Ахелой през 917 г.

След неуспеха на военната диверсия Никифор Фока търси друго решение. Неочаквано на пръв поглед то е свързано с Киевска Русия. Защо Византия не се е обърнала към печенезите, оценявани от самите ромеи като най-сериозната военна сила на север от Дунава? Отговорът е само един – българската дипломация не допуска подобно развитие, следвайки линията на приятелски отношения с печенежката знат. Впрочем, виждането на Ив. Божилов, че правителството на цар Петър е подценило възможностите на Киевска Рус за действия против България има сериозни основания и това се оказва една от тежките грешки на цар Петър и неговите съветници.

Причините, довели до византийско-руския съюз против България, са анализирани нееднократно. Насочвайки вниманието си към Киевска Рус, Никифор II Фока е ръководен от желанието да противопостави на България силен и недостатъчно познат противник. Със сигурност връзки между Велики Преслав и Киев са съществували, но Византия е имала по-солидни позиции и възможности за влияние. От времето на византийско-руския договор от 911 г. в имперската армия присъства наемната „варяго-руска дружина“. Контактите между Киевска Рус и Византия се засилват след покръстването на княгиня Олга (944–964) в Константинопол (955).

Варяжката гвардия на византийските императори – миниатюра от Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица

Византия насочва вниманието си към младия и войнствен княз Святослав Игоревич (964–972). Току-що поел властта от майка си Олга, Святослав е изразител на най-агресивните среди от нормано-руската върхушка. Той се отнася насмешливо към верските възгледи на Олга, приемайки Христовото учение за религия на слабите. През 964–967 г. князът и „дружината“ му нанасят тежки удари на Хазарския каганат, воюват срещу народите в Северен Кавказ, присъединяват нови славяни към киевската държава. Стремешът е да се наложи контрол върху търговските речно-морски и сухоземни пътища в региона.

Никифор Фока изпраща при Святослав младия и енергичен Калокир, син на протевона (управителя) на Херсонес. Святослав получава 15 кентенария злато – сума, достатъчна за наемна войска, не по-голяма от три-четири хиляди човека. Всъщност златото е личен дар за княза, докато за „дружината му“ е предназначена плячката, която ще бъде придобита в България. Империята се опитва да внуши на княз Святослав ползата от взаимния съюз. Една от целите, преследвани от Никифор, е да отклони